

ОТНОВО ЗА ЕЗИКОВАТА ОТНОСИТЕЛНОСТ

MAYA PENCHEVA

LINGUISTIC RELATIVITY REVISITED

(Summary)

The paper discusses some aspects of the Sapir-Whorf Hypothesis linking them to the changed climate in linguistic theory. The emphasis is on the theoretical background of the theory and possible new arguments in favour of its postulates. An attempt is made to bridge the gap between the theory of linguistic relativity and some content-oriented theories of language typology.

Хипотезата за езиковата относителност (ХЕО) постулира специфично отношение между език и мислене. Според нея различията между езиците в граматическото структуриране на значението корелират с различия във всекидневното мислене. Този постулат съответства в най-общи линии на интерпретацията на това отношение в континенталната типология на Мещанинов/Климов. Въпреки някои съществени различия между двете теоретични системи, това сходство е неоспоримо. Както ХЕО така и континенталната типология се фокусират върху когнитивната значимост на разнообразието на езиковата структура. ХЕО обаче отрича всякаква еволюционна интерпретация на езиковото разнообразие. Затова в нея могат да се потърсят допълнителни емпирични доказателства за или против валидността на континенталната типологична теория, която, открито или не, предполага еволюция на езиковата система. За да сравним двете теории, трябва непременно да боравим не с отделни категории и значения, а с широкомащабни езикови схеми или това което Уорф нарича „начин на говорене“ (fashion of speaking).

Въпреки че ХЕО е плод на американската антропологична школа, идеята за такова съотношение между език и мислене присъства в лингвистичната и философската традиция от няколко века. Едва през 20 в. обаче тя се опира на широки емпирични изследвания на „екзотични“ езици като индианските и се развива в рамките на цялостно научно течение – антропологията. Макар че в Америка тази теория носи интелектуалното наследство на немската философия, особено във възгледите на Боас, тя почива на един централен аргумент на американските антрополози, който те противопоставят на еволюционните възгледи на немските учени. Това е тезата че не съществуват примитивни и по-развити езици и всички типове езикови системи са функционално равностойни. Доводът, че всеки език е перфектен за колектива, който го говори, т.е. той е функционално адекватен за говорещите обаче, не е валиден аргумент срещу еволюционното тълкуване на езиковите типове.

ХЕО е традиционен обект на критики от различни посоки. Най-често тя се отхвърля безапелационно, без да се привеждат аргументи и доказателства, и обичайно се представя в един карикатурно опростен вариант, който е напълно изолиран от конкретния контекст на теорията. По този начин се подминават, съзнателно или не, някои основни въпроси като: какво е точно влиянието на езика върху мисленето, колко важно е то, кога и как се проявява и как установяваме проявите му.

ХЕО започва с трудовете на Фр. Боас, в които той формулира една основна теза, а именно че езикът представлява класификация на опита. Думата опит е централна защото предполага вече интерпретирана, „преживяна“ действителност. Този проблем е днес в центъра на вниманието на теорията за категоризацията и на когнитивната лингвистика като цяло. Решаващият въпрос е дали различните езици класифицират света по различен начин. На него Боас отговаря положително. Това, което е важно във възгледите на Боас е, че езиковите класификации отразяват, а не диктуват мисленето:

Изглежда много съмнително до каква степен ограничението в употребата на дадена граматическа форма може наистина да се възприеме като пречка за формулиране на общи идеи. Далеч по-вероятно е липсата на тези форми да се дължи на това че те не са необходими.

(Боас 1966: 60)

Но по-нататък Боас заявява:

Въпреки всичко, езиковите форми ни карат да виждаме света подреден в определени концептуални групи, които ... се наслагват върху формите на нашето мислене.

(Боас 289)

Няма съмнение, че езиковите класификации се различават съществено. Например, английските глаголи eat `ям`, drink `пия` и smoke `пуша` се различават по обекта на консумация. Но в езика имам глаголния корен am- покрива и трите значения. Един колоритен пример, предложен от Боас, е съдържанието на английското изречение The man is sick. „Човекът е болен“, което той дешифрира като `един човек, когото мога да идентифицирам, е болен сега`. Индианският език квавала обаче изисква други категории, за да изрази това, и значението ще има вида `определен човек близо до него невидим болен`.

Сапир, най-талантливият ученик на Боас, развива тези идеи. Но докато Боас има предвид главно лексикалната система на езика, Сапир слага акцента върху формалната завършеност на всеки език като система от категории. Освен това, той прибавя и идеята, че тези категории са подредени по определени начини и смята различните подредби за несъпоставими. Според него въпросните езикови класификации направляват мисленето:

Езикът е...една самостоятелна, креативна организация, която не само изразява опита ..., но и определя опита за нас поради своята формална завършеност... Езиковите категории са, разбира се, производни от опита...

(Сапир 1964: 428)

Сапир въвежда в проблема един решаващ за по-нататъшния анализ елемент – всички интерпретации на действителността в езика образуват една формално завършена система. Така различията между езиците не са просто в съдържанието на класификациите, но и в тяхната формална организация. Следователно Сапир вижда в езика не само отражателна система, но и един много мощен структуриращ механизъм. Така, въпреки че представят една идея, Боас и Сапир коренно се различават в разбирането си за посоката на влияние между език и мислене и за значимостта на това влияние. Примерите, които Сапир дава за езиковата относителност, са близки до идеята за „конструиране на действителността“.

Третото име, което се свързва с тази идея, Б. Л. Уорф, стои много близо до Сапир в своите възгледи. (Не случайно ХЕО е известна още като Хипотезата Сапир-Уорф.) Той отива обаче много по-далеч като търси и не така очевидни граматически различия чрез постулиране на „скрити“ или криптиопни категории (covert) и „явни“ или фенотипни категории (overt) за да разкрие пълната класификационна природа на езика и „потайните“ механизми за структуриране на опита, които езиците използват. Скрытите категории имат особена значимост, защото, бидейки лишени от специален маркер, трябва да са организирани около някаква обща семантична характеристика, която отразява организиращия принцип в структурата на дадения език. Това е и формулировката на „семантичния стимул“ в теорията на континенталната типология. Семантичната организация на езика е водеща и в ХЕО, защото езиците се различават според нея именно в алтернативната организация и интерпретация на значението. По този начин Уорф прибавя дълбочина на аргумента и твърди, че специфични и наглед маловажни различия в езиковата класификация могат кумулативно да отразяват основни разлики в езиковата репрезентация на действителността или това, което той нарича начин на говорене. В анализите си Уорф успява да покаже, че различните езикови класификации са семантически интегрирани и структурно всеобхватни. Важно е да се отбележи, че и теорията на Уорф, и теорията на Климов се отнасят до съдържанието на понятията, а не до процесите, които водят до формирането им. Това се потвърждава от тезата, че граматиката винаги има средства да „компенсира“ страничните ефекти от това специфично концептуализиране на опита, което гарантира, че всичко което може да се каже в един език, може да се каже и във всички други, но по различен начин. Тъй като всяка граматическа категория е един вид компромис с действителността поради интерпретативния си характер, структурата на езика трябва да осигури механизми да се справи с проблематичните последици от това.

Уорф подхожда към емпиричното доказване на принципа на езиковата относителност по два начина: а) Типичния подход на Боас – контрастивен анализ на отделни примери от различни езици; б) Детайлно сравняване на набор от системи в два езика с цел да направи по-обобщаващи заключения за начините на концептуализация на опита и начините на говорене. Като пример за анализ от вида а) мога да посоча контрастното сравняване на глагола в алгонкиния език шони и английски. Шони има два глагола ni-kwaškwi-terē-u-a и ni-kwaškwi-ho-to, и двата основаващи се на един и същ корен kwaškwi-, който означава най-общо `условия на сила и реакция`. Двете думи се „превеждат“ като `аз натискам главата негова назад` и `аз пускам нея във водата и тя плава` съответно. Двете изречения наглед нямат нищо общо защото са организирани около два различни глагола - `натискам` и `пускам`. Но в шони те са изразени от един и същ глаголен корен и двете събития се концептуализират като сходни. Разликите в значението идват от другите морфемни във формата:

ni - kwaškwi - terē - u - a
аз сила-и-реакция глава с ръка действие в/у одушевен обект
`аз действам със сила с моята ръка в/у един одушевен обект, глава, следвано от неговата реакция`
ni - kwaškwi - ho - to
аз сила-и-реакция в/у вода действие в/у неодушевен обект
`аз действам със сила върху един неодушевен обект на повърхността на водата, следвано от неговата реакция`

Отличен пример за анализ от вида б), глобално сравнение на езиковите системи на два езика, намираме в есето на Уорф Връзката на традиционното мислене и поведение с езика (Уорф 1956: 134-159). В него той изследва две семантични сфери – време и число. Аргументът му е, че тези категории са познаваеми само чрез опита, а опитът се концептуализира и интерпретира в езиковите системи. В анализа си авторът използва, както той сам се изразява, „прилагането в мисленето, за нови цели, на една концептуална структура, произтичаща от някоя друга структура“. А това не е нищо друго освен метафоричен пренос. Уорф твърди, че граматиката използва много такива преноси.

За нас е от централно значение, че степента и формата на езиковата специфика са съществени независимо дали се интересуваме от езиковото разнообразие (т.е. езиковата относителност или детерминизъм), или от езиковото еднообразие (т.е. универсалиите). Тя е свързана и с въпроса защо някои езикови категории са по-важни от други. Показателно е, че самият Уорф е силно свързан с идеята за езиковите универсалии.

След 50-те години на XX век психолингвистиката се занимава подробно с въпроса за относителността. Един от проблемите в рамките на тази дисциплина е дали това, което се кодира лесно и често в езиците, е лесно за назоваване. Във връзка с тази теза Бърлин и Кей (1969) заключават, като резултат от изследване на термините за цвят в 134 езика, че всички езици оперират със сравнително малък брой (от 2 до 11) основни думи за цвят. Ако знаем броя на термините за цвят в един език, то е възможно да предскажем кои цветове ще назовават те. Освен това тези термини се появяват в определена „еволюционна последователност“. Най-простата система на цветовете е представена от два термина – черно и бяло (папуаския език дани; австралийския бурара). Различията между езиците се получават от това че те кодират различен брой фокусни цветове и имат различна топология на зоната на всеки цвят.

Повечето изследвания свързани с ХЕО използват извънезиковата действителност като еталон за съпоставка. Това обаче снижава хипотезата до определяне на това как категориите на езика класифицират реалността и как тези класификации засягат мисленето или разбирането за света. Ключовият проблем при такава трактовка е неутралното описание на действителността за целите на сравнението. Сърцевината на ХЕО обаче е именно в това, че действителността се описва така, както се вижда през прозореца на езика.

Според позицията на общия релативизъм човешкият опит във формата на опосредствани категории и акценти играе определяща роля в когнитивните функции и от там - в езика. Доста силно е подчертан вроденият биологичен и психологически детерминизъм. Но съвременната ХЕО твърди, че познанието е продукт на опосредствани от опита и културата концептуални схеми. Това обаче непременно предполага историческа изменчивост на тези схеми. Затова вариативността на езиците ще е показател не за когнитивни разлики, а само за когнитивни предразположения, които се оформят под влияние на други фактори. Добър пример за такова разбиране на езиковата относителност е публикацията на Сапир Лингвистът и неговият език (Сапир 1949: 150-159), в която той разглежда въпроса за превода на Критика на чистия разум на Кант на ескимоски и хотентот.

Уорф развива идеята за езиковата относителност още по-нататък, като говори за експлицитни вярвания на говорещите за самия език, за техните наивни теории за езика. Според него явните категории се подлагат по-често на анализ и коментар от говорещите, отколкото скритите, което Уорф интерпретира като по-лесно осъзнаване на явните категории. Това обаче ще означава различна значимост за мисленето на едни аспекти на езиковите форми и значения в сравнение с други. Всъщност Уорф поставя по този начин един централен за когнитивната лингвистика въпрос за фундаменталните концептуални категории, които най-често се използват от говорещите. Този акцент върху концептуализацията се появява във всичките му трудове макар и под различни имена – абстракции, категории, типове.

Езиковата относителност е може би най-същественният проблем, който може да се интерпретира чрез изучаване на езиковите универсалии. Защото самите понятия различие и вариране предполагат знание за основата по отношение на която езиците се различават.

Силвърстайн (1981) развива изследванията си в същата посока и анализира граматическите категории и форми от гледна точка на лесното им съзнателно възприемане от говорещите. Един интересен параметър, който той използва е възможността за сегментация на формата. Така прекъснати морфемии като циркумфикса *na-.....-kiak* 'близо бъдеще' в езика имас се възприемат по-трудно от формата за мн.ч в английски *....s*. Този параметър можем да отнесем към проблема за скритите и явни категории на Уорф. Силвърстайн прави и един явно когнитивен извод, а именно че по-достъпните граматически категории ще бъдат структурните изходни сфери за по-недостъпните, т.е. отново един перфектен пример за метафоричен пренос в граматиката.

Виждаме как хипотезата за езиковата относителност може да се постави във връзка с изследване на езиковите универсалии, с езиковата типология и когнитивната лингвистика. Такова последователно и системно интегриране ще извади на повърхността емпирични и теоретични доказателства за всяка една от тези области на лингвистиката, които досега са оставали незабелязани поради едностранчивия подход.

Накрая ми се иска да обобщя проблема за езиковата относителност и своята позиция по него с едно изказване на Вежбицка:

Езикът изразява това, което се случва в мисленето, а не това което е в мозъка.

(Вежбицка 1990)

ЛИТЕРАТУРА

Бърлин 1969: Berlin, B., P. Kay. Basic colour terms: their universality and evolution. Berkeley: University of California Press.

Боас 1966: Boas, Fr. (ed.) Handbook of American Indian languages. Washington, DC: Smithsonian Institution.

Вежбицка 1990: Wierzbicka, A. The meaning of colour terms: semantics, culture and cognition. – Cognitive linguistics, 1.

Сапир 1964: Sapir, E. Conceptual categories in primitive languages. In: D. H. Hymes (ed.) Language in culture and society. New York: Harper & Row.

Сапир 1949: Sapir, E. The grammarian and his language. In: D. G. Mandelbaum (ed.) The selected writings of E. Sapir. Berkeley: University of California Press.

Силвърстайн 1981: Silverstein, M. Case-marking and the nature of language. – Australian Journal of Linguistics, 1.

Уорф 1956: Whorf. B.L. Language, Thought, and Reality: Selected Writings. Cambridge: MIT Press.